

Ideologische heroriëntatie, partijhervorming en electoraal verval

Nadat halverwege de jaren vijftig de wederopbouw voltooid was en de uitbouw van de verzorgingsstaat een aanvang had genomen, zag de Nederlandse samenleving voor veel Nederlanders er nog vertrouwd en stabiel uit. Tien jaar later leken de fundamenteën van de samenleving echter te wankelen. De rebellerende jeugd daagde de autoriteiten uit. Het gezag van de overheid, van de kerk en van de ouders werd ter discussie gesteld. In Amsterdam, het centrum van de opstandige beweging, braken in 1966 relletjes uit waar de autoriteiten geen raad mee wisten. Beeldbepalend voor deze jaren waren provo's, kabouters, Damslapers en de rookbommen die op de huwelijksdag van kroonprinses Beatrix achter de Gouden Koets ontploften. De beroering was overigens geen typisch Nederlands verschijnsel. Wereldwijd waren 'de jaren zestig' aangebroken.

Ook veel politieke zekerheden verdwenen. De ontkerkelijking nam toe waardoor de christelijke partijen een deel van hun kiezers verloren. De relatie tussen geloof en stembiljet werd bovendien minder vanzelfsprekend. Succesvolle nieuwe partijen als Democraten '66 (D'66) en de Boerenpartij wezen op een drang tot hervorming van het politieke bestel én op gevoelens van onvrede. Binnen de CHU kreeg een hervormingsgezinde beweging de overhand. Deze beweging zette de Unie organisatorisch, mentaal en ideologisch op haar kop. Daarmee kwam ook de weg vrij voor samenwerking met de ARP en de KVP. De jaren na de verkiezingsnederlaag van 1967 waren een maalstroom waarin electoraal verval, partijvernieuwing en christendemocratische samenwerking soms een duizelingwekkende vaart kregen, en soms weer tot stilstand leken te komen.

Voorzichtige kritiek. Europese eenwording en beginselendiscussie

In 1959 wees KVP-fractievoorzitter Romme erop dat het vanwege de te verwachten verkiezingen voor een Europees Parlement in 1963 wenselijk zou zijn om een christendemocratisch programma op te stellen. Hij vroeg zich daarbij af of een dergelijk gemeenschappelijk verkiezingsprogramma ook niet denkbaar zou zijn

voor de binnenlandse politiek. Dit was voor veel christelijk-historischen een brug te ver. In een radiorede erkende de secretaris van de CHU, Van Gelder, dat een gezamenlijk optreden van de christelijke partijen in Europees verband misschien wel noodzakelijk was, maar dat dit geen nationale samenwerking tot gevolg hoefde te hebben. Hij verwachtte bijvoorbeeld niet dat de KVP ooit zou kunnen instemmen met het reformatorische karakter van het Nederlandse volk.¹

Van Gelder hield de deur naar samenwerking met de katholieken gesloten, maar toch zou de Europese eenwording een belangrijke katalysator zijn in het denken over de positionering van de CHU in het Nederlandse partijenlandschap. Allereerst leidde het vooruitzicht van directe verkiezingen voor het Europees Parlement, die overigens vanaf de eerste aankondiging in 1957 almaar werden uitgesteld, ertoe dat bij veel vooraanstaande personen binnen de CHU het nationale referentiekader voorzien werd van een Europese bovenverdieping. Daarbij viel natuurlijk op dat protestantse partijen buiten Nederland een schaars goed waren en dat zeker de rijke schakering aan protestantse partijen in Nederland als een unicum kon worden beschouwd. Buiten kleine protestants-christelijke partijen in Zwitserland en Scandinavië maakten de protestanten in andere Europese landen meestal deel uit van christendemocratische partijen of zelfs van algemene partijen.² Dat protestantse partijen buiten Nederland weinig voorkwamen, was ook vóór 1940 natuurlijk niet onbekend geweest, maar dat werd toen vanwege het dominante nationaal-historische referentiekader als onbelangrijk beschouwd.

Een tweede belangrijk effect van de Europese eenwording was de samenwerking van de Nederlandse confessionelen in de *Nouvelles Equipes Internationales* (NEI).³ De in 1947 opgerichte NEI waren een vrijblijvende contactorganisatie van christendemocratische politici uit verschillende Europese landen. De NEI bestonden niet uit partijen, maar uit nationale équipes. Aanvankelijk bestond binnen de CHU grote weerstand om tot de NEI toe te treden omdat de grote meerderheid uit katholieken bestond. Van Niftrik beschouwde in 1953 een uitnodiging om deel te nemen aan de NEI als 'een invitatie om mee te doen in het pauselijk machtsstreven.'⁴ Twee jaar later was hij na een proefperiode omgeturnd van een scepticus tot een enthousiast voorstander. Mede op zijn aandrang zou de CHU lid van de Nederlandse équipe van de NEI blijven. De samenwerking van vertegenwoordigers van ARP, CHU en KVP binnen de NEI droeg in belangrijke mate bij aan het wegnemen van onderling wantrouwen bij de deelnemende politici.

De vraag in hoeverre de Europese eenwording en, breder geformuleerd, de internationalisering van de politiek gevolgen moesten hebben voor het optreden van de CHU als zelfstandige partij, kwam in het brandpunt van de belangstelling te staan toen Van Niftrik de kwestie op de zomerconferentie van 1961 aan de orde stelde. Volgens Van Niftrik konden de christelijke partijen in het licht van de Europese eenwording en de wereldpolitiek, waarbij hij vooral dacht aan de communistische dreiging, niet meer de provinciale politiek van vroeger voortzetten en zich de luxe van verdeeldheid permitteren. De CHU moest daarom offers brengen om tot christendemocratische eenheid te komen. Van Niftrik had daarbij niet

alleen het oog op de ARP gericht, maar ook op de KVP.⁵ Ook later zou hij erop hameren dat er naast het communistische en het socialistische blok een christendemocratisch blok moest komen.⁶

Van Niftrik schuwde in zijn rede ferme uitspraken niet. Nederland en de CHU konden niet meer pretenderen op een eiland te leven. 'Het nationale dient ondergeschikt te zijn aan het welzijn van de mensheid', aldus Van Niftrik, die daarmee en passant één van de centrale christelijk-historische leerstukken ter discussie stelde, namelijk dat van de politieke betekenis van het Verbond Gods met de volkeren.⁷ In dit leerstuk stond de relatie tussen God en ieder afzonderlijk volk centraal en niet de relatie tussen God en een internationale volkerengemeenschap. Drie jaar eerder, in 1958, had hij bij de feestrede ter gelegenheid van het vijftigjarige bestaan van de Unie nog nadrukkelijk gewezen op het belang van deze opvatting voor het christelijk-historische gedachtegoed.

De rede sloeg in als een bom. De zeven discussiegroepen die op de zomerconferentie met Van Niftriks pleidooi voor christendemocratische eenwording aan de slag gingen, kwamen tot een negatief oordeel. Nauwe samenwerking met de ARP ging velen al te ver, laat staan met de katholieken. Een aantal woordvoerders van de discussiegroepen kon het niet nalaten om te wijzen op de huns inziens grote omslag in het denken van Van Niftrik. Dat laatste ontkende Van Niftrik. Hij was naar eigen zeggen nog steeds even afkerig van het antirevolutionaire en katholieke denken als vroeger, maar het giste bij deze groepen meer dan menigeen vermoedde.

Hoewel de meerderheid van de partijtop van de CHU afwijzend reageerde op toenadering tot de ARP – zo sprak Beernink zich in een radiorede in december 1961 beslist uit tegen een eenwording op korte termijn -, zag het bestuur zich door de desondanks voortgaande discussie gedwongen in te stemmen met een gesprek met de ARP waarin de verschillen en overeenkomsten tussen beide partijen open en eerlijk zouden worden besproken.⁸ In januari 1962 werd door Van Niftrik een document opgesteld met vraagpunten waarmee de bijeenkomst kon beginnen.⁹ In dit document stonden bekende zaken als de antithese, de soevereiniteit in eigen kring, de partijorganisatie en de rol van beginselen. Eind juni vond de eerste vergadering plaats, maar veel vaart ontstond niet. In mei 1964, dus bijna twee jaar later, werd pas de derde bijeenkomst gehouden. De Unie bleef behoedzaam. In oktober van hetzelfde jaar sprak de Unieraad, de partijraad van de CHU, zich uit voor een voortgang van de gesprekken zonder te streven naar een snelle fusie. Aan het einde van 1964 leek er toch meer beweging te komen toen het dagelijks bestuur van de CHU het besluit nam de ARP voor te stellen een commissie op te richten die het vormen van een nieuwe partij zou onderzoeken.¹⁰

Net op het moment dat de CHU bereid leek haar egelstelling te verlaten, strooide de actuele politiek roet in het eten. Eind februari 1965 bood het kabinet-Marijnen, bestaande uit ARP, CHU, KVP en VVD, zijn ontslag aan nadat de coalitiepartijen geen overeenstemming hadden kunnen bereiken over het omroepbeleid. De KVP en de ARP wilden vervolgens liever met de PVDA in zee. Niet alleen verdween zo

de vvd uit het kabinet, maar ook de CHU die met de liberalen verder had willen regeren. Dat de ARP bereid bleek om de CHU te laten vallen, had uiteraard een negatieve weerslag op de gesprekken die tussen beide partijen werden gevoerd. Het zou niet de laatste maal zijn dat de actuele politiek gesprekken over samenwerking of eenwording zou doorkruisen.

Het streven naar samenwerking of zelfs eenwording had intussen aan de basis een gezicht gekregen in het Landelijk Comité Vriendenkring AR/CH.¹¹ Dit comité was voortgekomen uit een plaatselijk initiatief en kreeg in oktober 1962 een landelijke uitstraling toen aan alle kiesverenigingen van de ARP en de CHU een brief werd verstuurd met een oproep tot nauwe samenwerking. De Vriendenkring riep concreet op tot het leggen van contacten en het houden van jaarlijkse vergaderingen. Ook werd gewezen op de mogelijkheid tot het oprichten van een federatie met behoud van zelfstandigheid. Voor de Vriendenkring waren dit overigens slechts tussenstappen. Het uiteindelijke doel was een samengaan van ARP en CHU.

Het ontstaan en de activiteiten van de Vriendenkring liepen parallel aan de gesprekken die vanaf 1962 tussen CHU en ARP werden gevoerd. De Vriendenkring kon aanvankelijk op een neutrale houding van de top van de Unie rekenen. Dit veranderde echter toen de wegen van CHU en ARP zich scheidden na het ontslag van het kabinet-Marijnen. Nadat de CHU in de oppositie was beland, werd het streven van de Vriendenkring met een zeker wantrouwen bejegend. Zo leidde een rondzendbrief aan de kiesverenigingen uit oktober 1966 tot een conflict met het dagelijks bestuur. De Vriendenkring riep in de brief opnieuw de kiesverenigingen op om contact te leggen en gezamenlijke vergaderingen uit te schrijven. Dat achtte het dagelijks bestuur in het licht van de politieke verhoudingen en de komende verkiezingen in 1967 niet raadzaam. Na de verkiezingen raakte het streven van de Vriendenkring achterhaald door de gesprekken die inmiddels met de ARP en de KVP op gang waren gekomen. Een samengaan met alleen de ARP was een gepasseerd station geworden. Ook als tussenstation op weg naar een christendemocratische partij kwam één protestantse partij niet meer in aanmerking.

Intussen was Van Niftrik niet stil blijven zitten. In 1962 was hij betrokken geraakt bij het opstellen van een gemeenschappelijk manifest voor de Europese verkiezingen van de Nederlandse christendemocratische partijen. Uit protestantse hoek was hierop forse kritiek gekomen. Het manifest zou alleen vage leuzen bevatten en geen beginselen. Daarmee zou het manifest, aldus de critici, de afbraak van het protestantse partijwezen sanctioneren. Van Niftrik gaf ze gelijk. Althans vanuit hún gezichtspunt, dat volgens hem bepaald werd door het nog steeds dominante negentiende-eeuwse denken. De naoorlogse politiek werd volgens Van Niftrik echter gekenmerkt door ideologische afbraak. De oorzaak hiervan lag in het recente verleden: 'De moderne mens is door de ervaringen van deze eeuw zeer wantrouwend geworden tegenover ideologieën.'¹²

Van Niftrik steunde het proces van ideologische afbraak. Veel christenen hadden het geloof in een ideologie omgezet. De tijd was volgens Van Niftrik rijp om

zonder ideologische ballast de vraag te stellen wat Christus in dit tijdvak van zijn volgelingen wilde. Daarbij moesten ze zich niet meer laten hinderen door wat vroeger als christelijke politiek werd aangeprezen. Met het beginsel 'Jezus Christus is de Koning der wereld' kon worden volstaan voor het voeren van een christelijke politiek. Van een uitgewerkte ideologie wilde Van Niftrik zich in het vervolg verre houden. Dat belemmerde slechts samenwerking en aaneensluiting.¹³

Om dezelfde redenen verwierp Van Niftrik de antithese die veel te veel was gebaseerd op de formele vraag of een partij al dan niet het gezag Gods erkende. Daar mocht het echter niet om gaan. 'Neen', aldus Van Niftrik, 'een christelijke partij is dáár, waar men ook materiéél doet wat echt uit het Evangelie volgt. (...) De vraag is m.i. niet: wie erkent wel en niet het gezag Gods? De vraag is: wie *doet* feitelijk wat het Evangelie vraagt?'¹⁴ Van Niftrik aanvaardde dus niet langer formele criteria als toetssteen voor christelijke politiek, maar alleen nog het daadwerkelijke gedrag.

Niet alleen Van Niftrik zaagde aan de poten van het christelijk-historische gedachtegoed. Andere critici maakten opmerkingen over het protestantse karakter van de Nederlandse natie of over de gelijkstelling van ongelof en revolutie.¹⁵ Zo moest bijvoorbeeld volgens ene A. Pol de aandacht niet gericht worden op de revolutie als verschijningsvorm, maar op de daarachter liggende politieke, sociale en economische noden. Daar zetelde het werkelijke kwaad.¹⁶ Dat was natuurlijk een heel andere benadering van het verschijnsel revolutie dan ten tijde van de Indonesische kwestie en dat werd Pol ook voorgehouden. Omverwerping van het overheidsgezag, aldus zijn critici, was alleen gerechtvaardigd wanneer dat overheidsgezag door overweldiging was verkregen of wanneer de overheid in strijd handelde met Gods wetten en de gewetens verdrukte. Tussen zulke verschillende benaderingen was een compromis ondenkbaar.

Dat de Nederlandse natie voor menig CHU'er nog steeds een protestantse kleur had, bleek bij de kwestie-Irene. In januari 1964 maakte prinses Irene haar verloving bekend met prins Carlos, de Carlistenleider en tevens pretendent voor de Spaanse troon. De staatkundige angel van de verloving werd al snel uit het aanstaande huwelijk getrokken toen Irene afstand deed van haar rechten op de troon. Haar overgang naar het katholicisme veroorzaakte echter ook het nodige rumoer. Dat een telg van het Huis van Oranje het protestantisme inruilde voor het katholieke geloof was voor nogal wat protestanten een klap in het gezicht. Bovendien was protestants Nederland gedurende een korte periode geconfronteerd geweest met de mogelijkheid dat in de toekomst een katholiek de troon had kunnen bestijgen.

De top van de Unie reageerde gematigd op de geloofsovergang van Irene. Secretaris Van Gelder stelde dat Nederland heel goed een katholieke vorst zou kunnen hebben. Ook in dat geval zou Nederland als een protestantse natie bestuurd kunnen worden.¹⁷ Deze genuanceerde benadering paste in de christelijk-historische opvatting dat niet de meerderheid het karakter van de Nederlandse natie bepaalde, maar de historie. Dit ging een groot deel van de achterban echter te ver. Verschillende brieveschrijvers gaven uiting aan hun ergernis over de slappe houding van de

Unie. Zo vroeg een auteur zich af of de oecumene al zover gevorderd was dat er geen verschil meer werd gemaakt tussen de kerk van de reformatie en die van Rome. Een andere briefschrijver riep de Unie op toch vooral duidelijke lijnen te trekken.¹⁸ Eind februari vertolkte senator J.W. Beerekamp deze gevoelens door in de Eerste Kamer op te merken dat de grondwet het weliswaar toestond dat iemand met een andere geloofsovertuiging dan het protestantisme de troon zou bestijgen, maar dat voor veel CHU'ers de spanning tussen artikel vier van het beginselprogramma over het protestantse karakter van de Nederlandse natie en een katholieke koning te groot was.¹⁹

De vermeende noodzaak tot vernieuwing van de Unie kreeg in de loop der jaren steeds meer nadruk in de christelijk-historische pers. Daarbij kwam het ene na het andere leerstuk onder vuur. Zo verscheen in maart 1965 in *Binding* een artikel van de hand van Pol getiteld 'Naar een protestantse doorbraak?' De auteur wees de lezers erop dat een nieuwe generatie zich duidelijker bewust was geworden van het feit dat er in de Nederlandse politiek iets moest veranderen. 'De tijd van alleen praten is voorbij. (...) Het verleden zal niet normatief kunnen zijn. Het geloof in finalistische of deterministische historische beschouwing heeft voor velen afgedaan. Iedere tijd biedt ongekende mogelijkheden, zodat de kansen door God gegeven moeten worden aangegrepen.'²⁰ Een oproep tot een christelijk geïnspireerd activisme, waarbij niet langer het verleden maar de actualiteit het uitgangspunt moest zijn.

Het in twijfel trekken van de ideologische grondslagen van de CHU als het protestantse karakter van de natie en de antithese, de Europese of zelfs mondiale context waarin het optreden van de Unie werd geplaatst en een toekomstvisie waarin voor historische ijkpunten steeds minder plaats was, maakte veel geesten binnen de partij rijp voor de gedachte dat belangrijke hervormingen onontkoombaar waren. Of dit gevoel zich binnen alle geledingen van de Unie had verspreid, laat zich moeilijk bepalen, maar in ieder geval behoorde een belangrijk deel van de top tot de vernieuwingsgezinden. Het begin 1966 aantredende koppel A.D.W. Tilanus, zoon van voormalig politiek leider H.W. Tilanus, en W. Scholten, als voorzitter respectievelijk secretaris, stelde een hervormingsagenda op. Zo sprak Tilanus jr. bij zijn aantreden: 'Ik zou het liefste zien dat allen die van het Evangelie uitgaan op politiek gebied een zekere eenheid zullen vormen. Men mag verwachten dat allen die zich christen noemen elkaar ook op politiek gebied zullen vinden.'²¹ Tilanus verklaarde de uitnodiging van KVP-voorzitter Aalberse om een nauwer samengaan van christendemocraten te bestuderen, graag aan te nemen. Hiermee was een abrupt einde gekomen aan de afhoudende tactiek van zijn voorganger Beernink. Deze erkende in april 1966 bij zijn afscheid als voorzitter dat hij het altijd als zijn plicht had gezien om het fusiebootje met de ARP af te houden. Van besprekingen met de KVP had hij hoegenaamd nooit iets verwacht.²²

De nieuwe voorzitter liet de aangekondigde hervormingen niet versloffen. Eind oktober 1966 besloot het dagelijks bestuur een commissie 'Evangelie en Politiek' in te stellen, die tot taak kreeg verbindingen te leggen tussen de praktische politiek

van de CHU en de actuele ontwikkelingen in kerk en theologie. Verder werd de oprichting aangekondigd van een tijdelijke werkgroep die als opdracht meekreeg een eenvoudige en moderne formulering op te stellen over de betekenis van het Evangelie voor de politiek.²³ Een directe aanleiding voor de hervormingsagenda van Tilanus was er overigens niet. Bij de Statenverkiezingen van 1966 behaalde de Unie 9,7% van de stemmen; het beste resultaat sinds 1950. De behoudsgezinde Beernink legde het verkiezingsresultaat juist uit als een beloning voor de gezagsgetrouwheid van de CHU. In deze tijd van geestelijke inflatie ontbrak het volgens Beernink aan eerbied voor het gezag. De kiezers hadden dat herkend en daarom op de Unie gestemd.²⁴

De ontwikkelingen binnen de CHU vonden niet in een vacuüm plaats. In bijna alle partijen ontstonden groepen die de partij en het politiek bestel wilden hervormen. Deze hervormingsbewegingen bestonden niet alleen uit jongeren. 'De jaren zestig' werden wel vooral gedragen door jongeren, maar de aanval op de gevestigde orde kreeg ook vaart doordat binnen het establishment allerlei schijnbaar vast verankerde waarden werden losgelaten. Ook veel personen in gevestigde posities steunden veranderingen.

Binnen de politiek kreeg de oude discussie over de (on)wenselijkheid van het Nederlandse partijenstelsel een nieuwe impuls door de oprichting van D'66 en door de opkomst van Nieuw Links binnen de PVDA. Zij streefden naar een hervorming van het politieke stelsel waardoor de driedeling links-confessioneel-rechts vervangen zou worden door de tegenstelling conservatief versus progressief. Nieuw Links wilde door polarisatie de totstandkoming van deze nieuwe tegenstelling bevorderen waarbij de confessionelen een keuze tussen links of rechts zouden moeten maken.

Maar belangrijker dan D'66 of Nieuw Links waren de ontwikkelingen binnen de kerken waar de confessionele partijen nu eenmaal nauw mee verbonden waren. In de jaren zestig ontstond een nieuwe vorm van theologie waarin de ethiek meer centraal kwam te staan dan de geloofsleer.²⁵ Wat de mensen zelf konden bijdragen aan een betere wereld kwam meer op de voorgrond. Voor een aantal mensen werd de vraag belangrijker of men vanuit een evangelische inspiratie wilde bijdragen aan maatschappelijke veranderingen. Voormalige hoeders van de orthodoxie als de KRO en in mindere mate de NCRV lieten hun achterban kennis maken met deze nieuwe inzichten.

De nieuwe gerichtheid op het hier en nu zorgde ervoor dat dogmatische verschillen minder relevant werden. Tussen gereformeerden en hervormden ontstond meer en meer toenadering. In 1961 werden gesprekken gevoerd tussen vooraanstaande gereformeerden en hervormden, gevolgd door een congres van de protestantse eenheid in mei 1962. In 1966 begon het overleg in het kader van 'Samen op Weg', dat op termijn tot kerkelijke eenheid zou moeten leiden.²⁶ Dat deze ontwikkelingen op theologisch en kerkelijk gebied ook voor de politieke samenwerking tussen de confessionele partijen gevolgen zouden hebben, ontken-

den maar weinig mensen. Welke conclusies precies getrokken zouden worden, bleef echter nog open.

Onder de Nederlandse katholieken verliepen de ontwikkelingen nog stormachtiger dan onder de protestanten. Na het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) werd enthousiast over een nieuwe verhouding tussen kerk en wereld gesproken. De band tussen geloof en politiek werd lossler. Binnen de KVP kwam het bestaan van een katholieke partij ter discussie te staan. In 1966 werd een rapport over de grondslag en het karakter van de KVP gepubliceerd. In dit rapport werd de pretentie losgelaten dé christelijke waarheid in pacht te hebben. In plaats daarvan werd gewezen op de overeenkomsten in het gedachtegoed van katholieken, protestanten en niet-christenen. Het bestaan van de KVP was niet langer een kwestie van beginsel, maar van opportuniteit. Uit deze interpretatie werden al snel praktische conclusies getrokken. In 1967 verklaarde een bisschop dat het uitbrengen van een stem een persoonlijke zaak was.²⁷

Op de ontwikkelingen onder de Nederlandse katholieken werd binnen de CHU aanvankelijk met terughoudendheid gereageerd. Secretaris Van Gelder constateerde droogjes dat de KVP blijkbaar van het etiket katholiek af wilde.²⁸ Het voorstel om een onderzoek te verrichten naar de mogelijkheden voor een christendemocratische partij voor katholieken en protestanten wilde hij wel in overweging nemen, maar, zo voegde hij er aan toe, veel toekomst zag hij er niet in. Deze afhoudende opstelling verdween snel. Niet alleen doordat de nieuwe voorzitter, Tilanus jr., veel positiever tegenover christendemocratische partijvorming stond, maar ook door de voortgaande ontwikkelingen binnen de katholieke kerk en de KVP.

In 1967 verscheen een artikel van de hand van de hervormde predikant Elderenbosch waarin het effect van de veranderingen onder katholieken en protestanten duidelijk tot uitdrukking kwam. Elderenbosch sprak met ontzag over de Copernicaanse wending van de Nederlandse katholieken. Vooral de ontwikkelingen aan de basis trokken zijn aandacht:

Op tal van plaatsen is men klaar met zijn conclusies: er is niets meer dat ons scheidt. (...) Wat wil men ook? De intercommunie is een feit, in tal van gemeenten gaan protestanten ter communie en rooms-katholieken naar de avondmaalstafel, openlijk en weloverwogen. Wat scheidt ons nog?²⁹

Elderenbosch mocht misschien wat overdrijven in zijn schets, maar dat neemt niet weg dat veel CHU'ers hem volgden in zijn oordeel dat de katholieke kerk en de KVP een nieuwe koers hadden uitgezet waarvan de richting nog ongewis was. Zo vreesde Elderenbosch bijvoorbeeld dat de katholieken door hun hervormingsijver de bijbelse fundering van de politiek zouden veronachtzamen en zouden wegglijden in een neo-humanisme.

De historicus Kennedy verklaart de snelheid waarmee in de jaren zestig allerlei normen en overtuigingen werden losgelaten door te wijzen op de rol die de Neder-

landse elites speelden. De elites leefden volgens hem in het besef dat de vernieuwingen zo dwingend waren dat beter niet geprobeerd kon worden ze te stuiten. Wel konden ze in goede banen worden geleid door met de ontwikkelingen mee te gaan, bij te sturen en waar nodig op de rem te trappen. De elites vormden natuurlijk geen homogeen blok. Sommige leden waren overtuigd van de noodzaak tot vernieuwing, terwijl anderen vooral probeerden af te remmen. Wat ze gemeen hadden, was dat ze hun geloof in het weerstandsvermogen van de oude structuren en opvattingen hadden verloren. Ze lieten het verleden daarom los en werden zelf vernieuwers, zij het meestal behoedzame.³⁰ Binnen de CHU was dit geloof in onvermijdelijke vernieuwingen te herkennen bij Van Niftrik en Tilanus jr. De eerste anticipeerde op de door hem geconstateerde ontwikkelingen binnen de ARP en de KVP en pleitte daarom voor christendemocratische eenheid, terwijl de tweede bij zijn aantreden zonder enige directe aanleiding een ingrijpende hervormingsagenda op tafel legde.

Het geloof in de onvermijdelijke komst van het ‘moderne’ leven gaf de vernieuwingsbeweging ruim baan, omdat tegengeluiden nauwelijks konden worden gehoord. De Nederlandse elites schaarden zich immers aan de kant van de dominante retoriek, die van de vernieuwing. Maar lang niet alle burgers geloofden in de wenselijkheid en onvermijdelijkheid van de moderne tijd. Uit enquêtes bleek regelmatig dat een grote meerderheid van de bevolking zich uitsprak voor een krachtig optreden van de overheid tegen ordeverstoringen door, in hun ogen, langharige werkschuwe jongeren.³¹ In het publieke debat speelden deze opvattingen echter een marginale rol, doordat zowel bij de elites als bij de publieke omroepen de vernieuwingsbeweging een stevige voet aan de grond had gekregen.³²

Een verkiezingskater

De CHU ging met veel vertrouwen de verkiezingen van 1967 tegemoet. In prognoses stond de Unie steevast op een zetel winst. Het succes van de Statenverkiezingen een jaar eerder leek een vervolg te krijgen. Fractievoorzitter Beernink bezigde ferme taal. Al geruime tijd verkondigde hij dat politie en justitie harder moesten optreden tegen ordeverstoorers en relschoppers. In het verkiezingsnummer van het *Christelijk-Historisch Weekblad* stelde hij:

Ik blijf erbij dat provo's die tot drie keer toe weigeren zich aan de bevelen van de politie te houden in een speciaal voor hen ingericht kamp moeten worden ondergebracht. Daar kunnen ze dan worden opgeleid tot nuttige leden van de maatschappij. Een overheid zonder gezag is geen overheid. Dat is volkomen Bijbels. De overheid is een goddelijke instelling. De overgrote meerderheid van ons volk denkt er zo over.³³

In de roes van de gunstige peilingen werd luchtig gesproken over de onzichtbaarheid van de CHU tijdens de verkiezingscampagne. Zo was de Unie nu eenmaal:

Zij stuurt geen geschenkengrietjes de straat op, laat geen orkesten optreden, rijdt niet met een karavaan door Nederland, geeft geen filmvoorstellingen, maar probeert de kiezer op de traditionele wijze ervan te overtuigen dat je met een evenwichtige partij als de Christelijk-Historische Unie beter uit bent.³⁴

Door de hoge verwachtingen veroorzaakte de verkiezingsuitslag een flinke kater binnen de Unie. Geen zetelwinst, maar een teruggang van dertien naar twaalf zetels. In vergelijking met de forse verliezen van de PVDa (zes zetels), en de KVP (acht zetels), viel het verlies van een zetel wel mee, maar niettemin was het een flinke klap. Bovendien gaf de stormachtige opkomst van D'66 en de winst van de Boerenpartij voedsel aan het vermoeden dat er fundamentele veranderingen in de kiezersvoorkeuren op til waren.

Voor de verkiezingsnederlaag werden de traditionele verklaringen naar voren gebracht als de gebrekkige organisatie van de Unie en de passiviteit van de kiesverenigingen. Toch waren bijna alle commentatoren eenstemmig in hun oordeel dat daar de hoofdoorzaken niet moesten worden gezocht. J.T. Mellema, Kamerlid sinds 1959, wees erop dat de CHU met die belabberde organisatie en presentatie nog geen jaar daarvoor juist een goed verkiezingsresultaat had behaald.³⁵

De belangrijkste oorzaak van de tegenvallende uitslag werd gezocht in de geringe aansluiting van de CHU bij de jeugd. Onder de jongeren werd een veel grotere belangstelling voor politiek geconstateerd dan voorheen, maar die interesse betrof dan wel een meer dynamische politiek dan de CHU te bieden had. Mellema constateerde dat de Unie hier niet aan voorbij mocht gaan, alleen al vanwege het feit dat de jeugd een steeds groter deel van het electoraat uitmaakte.³⁶ Negeren zou politieke zelfmoord betekenen of, zoals voormalig secretaris Van Gelder het uitdrukte: 'Wij moeten ons ervoor hoeden een tweede SGP te gaan worden.'³⁷

Ook de CHJO roerde zich na de tegenvallende uitslag. Voorzitter J. Huijsen sprak namens de Landelijke Bestuursraad over de slechte presentatie op radio en televisie, een gebrek aan actuele standpunten en de ongeïnspireerdheid binnen de Unie.³⁸ De jongerenorganisatie had een hervormingsprogramma bijgevoegd. Daarin stond onder andere: hervorming van de organisatie, een moderne verwoording van het beginselprogramma, instelling van een commissie van wijze mannen voor het opstellen van de kandidatenlijst, een positieve houding ten aanzien van samenwerking met ARP en KVP, en het aantrekken van een deskundige op het gebied van propaganda en publiciteit.

De stevige kritiek van de CHJO kwam voort uit de nieuwe taakopvatting die de jongerenorganisatie zich had gesteld. Terwijl het zwaartepunt binnen de christelijk-historische jeugdbeweging vroeger op het vlak van ontwikkeling, vorming en ontspanning had gelegen, bestond dat volgens het huidige bestuur vooral uit het kritisch begeleiden van de moederpartij. Voor de CHJO was de verkiezingsuitslag

eigenlijk een geschenk uit de hemel. Hervorming van de Unie stond nu prominent op de agenda.³⁹

De conclusie dat de CHU de aansluiting met de jeugd had gemist, was wijd verspreid binnen de partij. Zelfs Beernink onderschreef deze analyse. De enige dissonant in het collectieve mea culpa was freule Wttewaall van Stoetwegen. Zij stelde de retorische vraag: 'Hebben wij ooit de jeugd in voldoende mate aangesproken?'⁴⁰ Maar deze opmerking behoorde tot het soort relativiserende kanttekeningen waar op dat moment weinig behoefte aan bestond.

De bakens moesten dus worden verzet. De vraag was echter welke bakens en waar naartoe? De antwoorden liepen uiteen. Tilanus jr. dacht in de richting van meer samenwerking met de ARP en de KVP, oud-minister van Justitie Y. Scholten was van mening dat de Unie vooral naar een modernere presentatie moest streven, terwijl Van Gelder meer aandacht voor de politieke actualiteit wenste.⁴¹ Het voornemen om meer naar de jongeren te luisteren, betekende in ieder geval dat de KVP als partner voor samenwerking serieus moest worden genomen. Voor de jongeren, zo luidde namelijk de analyse, was het christen-zijn belangrijker dan de denominatie. Zij hadden geen belangstelling meer voor antipapisme, maar wel voor de overleden paus Johannes XXIII en bisschop Bekkers.⁴²

Op weg naar één partij. De hervormingsagenda van de commissie-Scholten

De top van de Unie reageerde snel op de verkiezingsnederlaag. Binnen twee weken benoemde het dagelijks bestuur een commissie die tot taak kreeg advies uit te brengen over de toekomstige koers.⁴³ Het besluit werd gemotiveerd met een verwijzing naar de verklaring van de CHJO over de verkiezingsnederlaag. Dat serieus naar de kritiek van de jongeren werd geluisterd, bleek ook uit de benoeming van Huijsen tot lid van de commissie. De andere twee leden waren oud-minister Y. Scholten, die voorzitter werd, en A.J. Kaland, lid van de Gedeputeerde Staten van Zeeland.

Terwijl de commissie-Scholten aan de slag ging met het inventariseren van de zwakke plekken van de Unie, zaten de critici niet stil. In april 1967 gaf de CHJO de brochure *Een poging tot heroriëntering* uit. Dit discussiestuk gaf een aantal aanbevelingen voor een nieuwe koers. Zo zou de CHU moeten nagaan wat nog bruikbaar was van de beginselen en de politieke uitgangspunten. Historische ballast diende de Unie overboord te zetten. Verder moesten de drie grote confessionele partijen met elkaar in gesprek gaan, maar niet nadat deze partijen de eigen uitgangspunten hadden geherwaardeerd. De brochure sprak verder een voorkeur uit voor een partij met een evangelische oriëntatie.⁴⁴

Enige tijd later kwam de werkgroep 'Evangelie en Politiek' met haar rapport. In deze werkgroep waren de vernieuwers goed vertegenwoordigd in de persoon van voorzitter Elderenbosch en secretaris Bleumink, de vice-voorzitter van de CHJO. Het rapport ademde de geest van de recente theologische ontwikkelingen

en van een andere kijk op de maatschappij. Klassieke zwaartepunten als gezag en vrijheid, de relatie tussen overheid en onderdaan en het protestantse karakter van de natie werden min of meer terzijde geschoven.

De auteurs van het rapport stelden dat we in een tijd leefden waarin het normbesef aan snelle veranderingen onderhevig was, waarin de waardigheid van de mens werd aangetast en waarin de ontkerstening snelle voortgang maakte. In het welvarende deel van de wereld bestond een grote zucht naar materiële behoeftebevrediging, terwijl de nood in andere delen van de wereld snel toenam.⁴⁵ Hiermee was de strekking van het rapport aangegeven. De CHU moest een open oog krijgen voor deze problemen en initiatieven ontwikkelen om ze uit de weg te ruimen. Deze initiatieven dienden geïnspireerd te zijn door een mens- en maatschappijbeschouwing die getoetst was aan het Evangelie. De CHU diende, kortom, op te treden als een evangelische volkspartij, waarbij de dienst aan de medemens het belangrijkste uitgangspunt van het politiek handelen was. Daarbij mocht geen onderscheid worden gemaakt naar geloof, levensbeschouwing, nationaliteit, geslacht, ras of huidskleur.

Eind juni 1967 presenteerde de commissie-Scholten haar rapport. Zij constateerde dat de christelijk-historische verkiezingscampagnes niet meer in de huidige tijd pasten. De verkiezingsstrijd was feller geworden en de kiezers vroegen om duidelijker standpunten. Ook de vorm was veranderd. De televisie bereikte niet alleen veel meer kiezers dan de kiezersvergaderingen, het nieuwe medium stelde ook andere eisen. Hier had de Unie een grote achterstand in te halen. De CHU moest volgens de commissie deskundigen op het terrein van 'public relations' en 'marketing' aantrekken. Het succes van d'66 had laten zien hoe belangrijk dat was.⁴⁶ Het amateurisme van de vrijwilligers van de propagandacommissie moest worden ingeruild voor het professionalisme van de deskundigen.

De manier waarop de kandidatenlijst van de CHU tot stand kwam, werd door de commissie geroemd. Die was namelijk zeer democratisch. De kiesverenigingen droegen de kandidaten voor. Het hoofdbestuur stelde uit de voordrachten een groslijst op, die met een advies aan de kiesverenigingen werd teruggestuurd. Vervolgens kwamen de afgevaardigden van de kiesverenigingen op de groepsvergaderingen bijeen waar ze hun stem uitbrachten op de kandidaten. De resultaten van alle groepsvergaderingen werden vervolgens opgeteld, waarna de kandidatenlijst werd opgemaakt.

De commissie constateerde één belangrijk nadeel bij deze procedure. De meeste kiesverenigingen volgden namelijk braaf het advies van het hoofdbestuur om de aftredende Kamerleden te herkiezen. Zo kwamen steeds dezelfde gezichten terug. Om dit patroon te doorbreken, moest er volgens het rapport een onafhankelijke commissie komen die de Kamerleden zou beoordelen. Op basis van dit advies zou een aftredend Kamerlid al dan niet in aanmerking komen voor herverkiezing. Verder moest de lijsttrekker in het vervolg door de Unieraad worden gekozen.

Ook aan de werkzaamheden van de verschillende partijorganen moest volgens de commissie het een en ander veranderen. De Unieraad moest meer als politiek

adviescollege optreden en politieke uitspraken niet uit de weg gaan. Verder diende de CHU een aantal vaste krachten in dienst te nemen als een secretaris, een functionaris voor de public relations, een functionaris voor de kaderscholing en een administrateur voor de interne contacten. Om dit mogelijk te maken, was een verhoging van de contributie onvermijdelijk en moest de ledenadministratie gecentraliseerd worden.

Ten slotte moest de CHU zich volgens de commissie profileren op grond van een duidelijke politieke inhoud. Het beginsel alleen voldeed niet meer om het vertrouwen van de kiezers te krijgen. De Unie zou meer dan voorheen stelling moeten nemen in politiek actuele zaken. De commissie wilde overigens het beginsel niet overboord zetten. De CHU moest een beginselpartij worden met een politiek programma.

Het hoofdbestuur nam de meeste voorstellen van de commissie over. Aan de buitengewone Algemene Vergadering van 6 december 1967 werden zodoende de volgende voorstellen voorgelegd: een forse contributieverhoging, het opzetten van een centrale ledenadministratie, het aanstellen van een vaste functionaris voor interne en externe voorlichting en de uitgave van een contactblad bestemd voor alle leden. Verdere voorstellen behelsden het optreden van de Unieraad als politiek adviescollege, het instellen van een commissie om te adviseren over de aftredende Kamerleden en het kiezen van de lijsttrekker door de Unieraad.⁴⁷

Het belang van de buitengewone Algemene Vergadering was tot alle geleidingen van de Unie doorgedrongen. Meer dan 1700 gedelegeerden maakten hun opwachting. Het dagelijks bestuur had niets aan het toeval overgelaten. In de maanden september, oktober en november hadden Tilanus jr. en waarnemend secretaris H.A. Schuring de achttien besturen van de kamerkringen bezocht om vooroverleg te plegen. Mede dankzij dit voorwerk en door het algemene gevoel dat de Unie nieuwe wegen moest inslaan, nam de buitengewone Algemene Vergadering vrijwel alle voorstellen ongewijzigd over. In een resolutie werd de marsroute voor de toekomst ondubbelzinnig vastgelegd. Die diende te leiden naar een samenwerkingsverband met ARP en KVP en naar een vooruitstrevend programma:

De Algemene Vergadering van de CHU (...) van mening dat vastgehouden moet worden aan partijvorming op grondslag van het Evangelie, overwegende, dat vernieuwing van de partijpolitieke verhoudingen in Nederland gewenst is en dat de CHU daarin met name in verband met de duidelijkheid haar actief aandeel heeft te leveren, kennisgenomen hebbende van de mededeling van het D.B. dat het door het instellen van een of meer commissies dit aandeel zal concretiseren, draagt het Dagelijks Bestuur op voort te gaan met de delegaties van ARP en KVP te streven naar een samenwerkingsverband met deze partijen op basis van een gemeenschappelijke beginselverklaring, gevolgd door een gemeenschappelijk program voor een vooruitstrevend beleid, gericht op de vooruitgang van de maatschappij in al haar geleidingen.

De jongerenbeweging reageerde opgetogen: 'De Unie is een politieke partij geworden. Het was de klap van 1967 voor alle liefhebbers van folklore in ons goede vaderland.'⁴⁸ Voorzitter Huijsen stak de rol van de CHJO niet onder stoelen of banken. Hij zag, niet ten onrechte overigens, veel overeenkomsten tussen de kritiek die de CHJO in februari van dat jaar op de CHU had geuit en de besluiten van de buitengewone Algemene Vergadering.⁴⁹

Hoe opgetogen de CHJO het jaar 1967 ook kon afsluiten, de jongerenorganisatie realiseerde zich dat de nieuwe koers ook in de politieke praktijk zichtbaar moest worden. De eerste stappen op die weg waren een nieuw beginselprogramma en een politiek programma. Hiervoor werden begin 1968 door het hoofdbestuur twee commissies ingesteld. Deze commissies telden zowel vernieuwers als behoudenden onder haar leden.⁵⁰ De handen van de commissie die een politiek programma moest ontwerpen, waren overigens gebonden. Zij had als leidraad namelijk de resolutie van december 1967 meegekregen waarin de politieke koers van de komende jaren als vooruitstrevend werd omschreven.⁵¹

Het opstellen van een nieuw beginselprogramma en een politiek programma kon moeilijk los worden gezien van de voortgang van de gesprekken die inmiddels met de ARP en KVP op gang waren gekomen. Tilanus jr. had kort na de teleurstellende verkiezingsuitslag van 1967 contact gelegd met de voorzitter van de KVP over de vraag of zij zich samen met de ARP moesten beraden op de toekomst.⁵² Begin maart 1967 kwamen de drie partijvoorzitters overeen om hun besturen te adviseren besprekingen te openen over de vraag of het mogelijk en wenselijk was gezamenlijk de grondslagen te formuleren van christelijke politiek. Op 24 april 1967 vond het eerste gesprek plaats tussen de delegaties van de drie partijen. Deze 'Groep van Achtien' zou tot september 1969 twintig maal bijeenkomen en een aantal rapporten opstellen.⁵³ In de christelijk-historische delegatie waren de vernieuwers en de voorstanders van samenwerking goed vertegenwoordigd. Tot hen behoorden voorzitter Tilanus jr., Van Niftrik en R. Vermaas, de secretaris van de CHJO, terwijl uitgesproken tegenstanders ontbraken.

De partijvernieuwing en de gesprekken met ARP en KVP leverden niet alleen applaus op. Zowel links als rechts ontstond oppositie. Aan de linkerkant bewoog zich in alledrie de confessionele partijen een groep christen-radicalen. De formatie in 1967 van het kabinet-De Jong, bestaande uit ARP, CHU, KVP en VVD, had hen zeer teleurgesteld. De christen-radicalen zochten contact met elkaar en op 22 maart 1967 kwamen ze in Amsterdam bijeen. In mei werd de 'Politieke Werkgroep van Christen-Radicalen' opgericht. Veel christen-radicalen waren bang dat een snelle eenwording van de drie confessionele partijen tot een conservatieve christen-democratische partij zou leiden – een Nederlandse Christlich Demokratische Union Deutschland (CDU). Zij wilden daarom dat de confessionele partijen zich eerst zouden hervormen tot partijen met een radicaal en vooruitstrevend programma. Daarna zouden deze partijen op programmatische gronden samenwerking moeten zoeken met andere partijen.⁵⁴

De christen-radicalen waren vooral sterk binnen de ARP en de KVP. In de CHU betrof het een klein groepje. De vooruitstrevende resolutie van december 1967 en het optreden van de CHJO had de christen-radicalen de wind uit de zeilen genomen. In het voorjaar van 1968 trad een aantal radicalen uit de KVP en richtte de Politieke Partij Radicalen (PPR) op. De invloed van de achterblijvende radicalen verminderde daardoor. Binnen de CHU werd van deze groep verder weinig meer vernomen, hoewel individuele christen-radicalen wel actief bleven.

Aan de rechterzijde organiseerde zich in het najaar van 1967 een aantal CHU'ers die wilden vasthouden aan een zelfstandige CHU. In november brachten zij een persbericht naar buiten waarin zij zich voorstanders betoonden van het voortbestaan van de Unie. Samenwerking met andere christelijke partijen sloten ze niet uit, maar een samengaan werd afgewezen. Een maand later werd het persbericht als een rondzendbrief naar alle kiesverenigingen gestuurd met het verzoek het te bespreken als voorbereiding op de buitengewone Algemene Vergadering in december. Voortrekkers in deze groep waren D. Schouten, lid van de Unieraad en van de commissie tot het ontwerpen van een politiek programma; J. Richter, voorzitter van de Kiesvereniging Rijswijk; W.F. de Reus uit Amsterdam en L. de Snaijer, die in 1970 lid van de Unieraad zou worden. Vanaf maart 1968 zouden zij onder de naam Centrumgespreksgroep optreden.⁵⁵

De Centrumgespreksgroep vond haar aanhang vooral onder de orthodoxere delen van de aanhang van de CHU. In deze meer conservatieve kringen was er minder belangstelling voor de 'sprekende' kerk en vond de groeiende waardering voor ethiek als grondslag voor een praktisch christendom weinig weerklank.⁵⁶ Aanvankelijk had de Centrumgespreksgroep haar pijlen op de christen-radicalen gericht, maar nadat die in de loop van 1968 steeds minder belangrijk waren geworden, verschoof de aandacht naar de CHJO. De Centrumgespreksgroep verstuurd verschillende rondzendbrieven waarin zij bezwaar maakte tegen de, haars inziens, grote invloed van de jongerenorganisatie op de koers van de Unie. De strijd werd niet alleen door middel van rondzendbrieven gevoerd, maar ook bij de vervulling van vacatures in bestuursfuncties. Verder was de Centrumgespreksgroep de inspirator van een groot aantal amendementen op het concept-beginselprogramma.

De CHJO reageerde gebeten op de behoudende kritiek. Vooral de insinuaties en verdachtmakingen over doel en middelen van de jongeren viel verkeerd. In september 1969 vroeg de CHJO bij het dagelijks bestuur om maatregelen tegen de, zoals zij het noemde, geruchtenpolitiek van de Centrumgespreksgroep. Het dagelijks bestuur was echter niet van plan om welke groep dan ook van de Unie te vervreemden. Na een nieuwe rondzendbrief sprak het dagelijks bestuur wel uit dat de Centrumgespreksgroep niet op een dergelijke ondemocratische wijze steun moest proberen te werven, maar verder wenste zij niet te gaan. Dit kon de onrust echter niet bezweren. Rond de kandidaatstelling voor de verkiezingen van 1971 zou de strijd hoog oplopen.

Een nieuw beginselprogramma en een politiek programma

In december 1968 leverden de twee commissies hun conceptprogramma in bij het dagelijks bestuur, dat ze vervolgens onder de kiesverenigingen verspreidde. Dit was de start van een langdurig traject waarin alle kiesverenigingen en leden hun zegje konden doen. In totaal werden meer dan 1500 amendementen ingediend. De commissies verwerkten de opmerkingen, stelden de conceptprogramma's bij en boden ze opnieuw aan het dagelijks bestuur aan. Deze voorzag de teksten op zijn beurt van commentaar en stuurde ze door naar de Unieraad, die ze vervolgens vaststelde. De conceptprogramma's werden daarna opnieuw onder de kiesverenigingen verspreid ter bespreking op de buitengewone Algemene Vergadering van 7 maart 1970.

De inzet van de buitengewone Algemene Vergadering was groot. Met het vaststellen van de programma's zou de koers van de Unie voor de komende jaren worden vastgelegd. De CHJO besloot daarom een schot voor de boeg te geven. Het oog was daarbij vooral gericht op het politieke programma. Dit programma achtten de jongeren niet onredelijk. Wel werd het bedreigd door een aantal conservatieve amendementen. Aanvaarding van deze amendementen achtte de CHJO onaanvaardbaar. Wanneer de belofte van 1967 niet volledig zou worden ingelost, zo dreigde de jongerenorganisatie, dan kon dat binnen de Unie tot kortsluiting leiden.⁵⁷

Ook de conservatieven roerden zich. Zo riep Schouten de CHU'ers op de conservatieve amendementen die tot doel hadden de bijbelse uitdrukking te steunen dat de overheid Gods dienaar is, te handhaven in het beginselprogramma. Ook pleitte hij voor handhaving van de zondagsrust.⁵⁸ Het conservatieve verzet was niet zonder succes. Zo werd een amendement aanvaard waardoor een passage over eerbiediging en bevordering van de zondagsrust weer terug in het beginselprogramma werd gebracht.⁵⁹

Het nieuwe beginselprogramma beoogde zowel een moderne verwoording als een herziening van de christelijk-historische beginselen te geven. De doorwerking van het oecumenisch overleg kwam tot uitdrukking in de zinsnede dat de CHU haar optreden wilde doordenken in gemeenschap met de kerken in wereldwijd verband en samen met de in de maatschappij werkzame organisaties. De vaak impliciete beperking tot de reformatorische kerken in de oude beginselprogramma's werd ingeruild voor een bredere invulling van het begrip kerk, terwijl ook maatschappelijke organisaties een belangrijke plaats kregen. In andere artikelen bleef de Reformatie echter duidelijk aanwezig, zoals bij het protestantse karakter van de natie. De constatering dat de uit het christendom voortgekomen geestelijke en zedelijke normen in de geschiedenis van ons volk niet buiten de leiding Gods om waren gevormd, bleef gehandhaafd, evenals de zinsnede dat deze normen in menig opzicht door de Reformatie waren gestempeld.⁶⁰

In de omschrijving van de staatsvorm en de verhouding tussen overheid en burger was een duidelijke verschuiving ten gunste van de burger te constateren.

Volgens het nieuwe beginselprogramma was Nederland een democratische rechtsstaat met een parlementair stelsel in de vorm van een constitutionele monarchie. De nadruk lag nu minder op het gezag dat de overheid van God had ontvangen en meer op de dienstbaarheid van de overheid tegenover de burgers. Tekenend voor de kanteling in de verhouding tussen overheid en burger was de expliciete opsomming van de rechten van de burgers: vrijheid van godsdienst, vrijheid van meningsuiting, recht op minimumloon, op sociale zekerheid, op werk en op gezondheidszorg.

Hoewel de Unie op de buitengewone Algemene Vergadering van december 1967 gekozen had voor partijvorming op grond van het evangelie, stelde het nieuwe beginselprogramma dat dit niet vanzelfsprekend was. Het dienen van God en de dienst aan de naaste kon tot partijvorming leiden, maar dat hoefde niet. De oude opvattingen over de tijdelijke antithese op politiek gebied, die vroeger tot christelijke partijvorming had genoopt, was geschrapt. In het nieuwe beginselprogramma was zelfs elke verwijzing naar de antithese verdwenen. Volgens een commentator was dit leerstuk zo irrelevant geworden dat er niet eens expliciet afscheid van hoefde te worden genomen.⁶¹ Wel bleef de CHU zich, indachtig de leuze 'Heel het Volk', verzetten tegen het opdelen van de samenleving in groepen. Maar betrof het vroeger vooral een verzet tegen een opdeling in christenen en niet-christenen, in 1970 betrof het een afwijzing van het opdelen naar godsdienst, ras, afkomst of maatschappelijke positie.⁶²

Meer dan in het beginselprogramma kwam de nieuwe koers tot uitdrukking in het politieke programma. In plaats van het gebruikelijke manifest van één of twee pagina's was er nu een uitvoerig document met heldere en concrete lijnen. De inleiding stelde dat de nationale inzichten en omstandigheden in belangrijke mate bepaald werden door de internationale situatie en door de verwevenheid van de vraagstukken in Nederland met die in Europa en daarbuiten. Deze internationale oriëntatie kwam ook tot uitdrukking in de volgorde van de hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk handelde namelijk over vrede, veiligheid en samenwerking.

De Unie streefde naar duurzame vrede, die alleen te realiseren was binnen een stelsel van veiligheid en samenwerking, verankerd in een internationale rechtsorde. Twee wegen leidden volgens de CHU naar deze rechtsorde: een met meer bevoegdheden uitgeruste Verenigde Naties en ontwikkelingshulp. Maar het ging niet alleen om het geven van hulp. Internationale verdragen dienden de onderontwikkelde landen toegang te verschaffen tot de markten van de ontwikkelde landen. Een andere peiler van het buitenlandse beleid van de CHU was Europese samenwerking. De Unie was voorstander van een verdergaande samenwerking op economisch, sociaal, monetair en fiscaal gebied.

De verschuiving van zwaartepunt in de relatie tussen overheid en burger in het beginselprogramma kreeg verdere handen en voeten in het werkprogramma. De overheid diende volgens de Unie alles in het werk te stellen om de actieve deelname van de bevolking aan het bestuur en het beleid te bevorderen. Dit uitgangspunt werd in een aantal beleidsvoorstellen uitgewerkt. Zo moest het overheidsbeleid

transparant worden door het organiseren van openbare hoorzittingen en het openbaar maken van overheidsdocumenten. De beroepsprocedures dienden te worden versneld en er moest een parlementaire ombudsman komen. Verder dienden overheidsstukken in begrijpelijke taal te worden opgesteld en moesten brieven en verzoeken binnen drie maanden worden beantwoord.

Zeer concreet was de CHU bij de bestrijding van de woningnood die een hoge prioriteit kreeg binnen het politieke programma. Men wilde de woningbouwproductie opvoeren en tegelijk de verstopte woningmarkt vlot trekken. De CHU schrok daarbij niet terug voor vergaande maatregelen als verplichte doorstroming. Hoewel de bovenstaande onderwerpen maar een kleine greep uit het werkprogramma zijn, symboliseren ze de nieuwe koers van de Unie. Internationalisering, een wending naar de burger en bereidheid tot forse maatregelen leverden een progressief programma op.

De CHJO begroette het politieke programma met instemming. De Unie had volgens de jongeren de progressieve koers bevestigd die in december 1967 was uitgezet. Over het beginselprogramma was de CHJO minder te spreken. Het was te weinig eigentijds geformuleerd en alleen aanvaardbaar als momentopname op weg naar verdere hervormingen.⁶³ De behoudende CHU'ers waren ontevreden over de afloop. Er was sterke kritiek op de sfeer binnen de Unie en op de manier waarop de besluitvorming was verlopen. Zo schreef De Reus, lid van de Centrumgespreksgroep, over het doordrukken van besluiten door kleine minderheden.⁶⁴ F. Kool, secretaris van de Kiesvereniging Huizen, viel De Reus bij. Hij meende in het jongerenblad *Stakkato*, de opvolger van *De Jonge Nederlander*, de geest van radicalisme, nihilisme en socialisme te ontwaren. Kool vreesde op termijn de Unie te moeten verlaten.⁶⁵ Oud-staatssecretaris Calmeyer wees erop dat bij voortzetting van de huidige koers alle leden die christelijk-historisch wensten te blijven, van de Unie vervreemd zouden raken.⁶⁶

Een gemeenschappelijk urgentieprogramma

De Algemene Vergadering van december 1967 had het partijbestuur een duidelijke opdracht meegegeven: voortzetting van de gesprekken met de ARP en de KVP met als doel een samenwerkingsverband op basis van een gemeenschappelijke beginselverklaring. Deze verklaring moest gevolgd worden door een gemeenschappelijk programma voor een vooruitstrevend beleid. Na een eerste reeks van gesprekken bracht de 'Groep van Achttien' in maart 1968 een interim-rapport uit. Hierin werd gesteld dat het evangelie geen politieke gedragsregels bevatte, maar dat het wel inspireerde tot een mens- en maatschappijbeschouwing waarvoor partijvorming op confessionele basis geschikt was. Op de Algemene Vergadering van mei 1968 bleek het rapport onder de CHU'ers in vruchtbare aarde te vallen. De resultaten stemden volgens een meerderheid overeen met de gestelde hoofdpunten voor een

voortstrevend beleid. Het bestuur werd gemachtigd het overleg met de ARP en de KVP voort te zetten.⁶⁷

De voortgang van de gesprekken verliep echter met horten en stoten. Naast de gemeenschappelijke agenda had elke partij haar eigen agenda, die lang niet altijd parallel liep met de agenda's van de andere partijen. Binnen de KVP ontstond al snel ontevredenheid over het langzame tempo en de magere resultaten van de gesprekken. De KVP suggereerde daarom in september 1968 om een gesprek te beginnen over de vraag hoe een samenwerking meer vorm kon worden gegeven. Nadat de CHU en de ARP hiermee hadden ingestemd, werd de commissie-Duidelijkheid opgericht. In september 1968 adviseerde deze commissie een gezamenlijk urgentieprogramma op te stellen. Alle drie partijen namen het advies over.

ARP, CHU en KVP richtten in augustus 1970 de Stuurgroep op, die als taak kreeg een gemeenschappelijk urgentieprogramma te ontwerpen. Namens de CHU hadden hierin Bleumink, J.W. van Hulst, R.J.H. Kruisinga, Mellema en B.J. Udink zitting. In december 1970 stemden de Unieraad en de partijraden van de ARP en de KVP in met het door de Stuurgroep opgestelde conceptprogramma, waarna in januari 1971 de definitieve tekst werd vastgesteld. Het gemeenschappelijke urgentieprogramma was én een antwoord op de vraag naar meer duidelijkheid voor de kiezers én een antwoord op het polarisatiestreven van D'66, PPR en PVDA. De progressieve drie drongen namelijk aan op coalitiebesprekingen vóór de verkiezingen. Daarom nodigden ze begin maart 1971 de ARP, CHU en KVP voor een gesprek uit. De bijeenkomsten liepen echter op niets uit. De progressieve drie bleken namelijk alleen bereid tot overleg indien de deelnemers het sluiten van een stembusakkoord voor ogen hadden. ARP, CHU en KVP wilden in eerste instantie niet verder gaan dan een open overleg door middel van programvergelijking.⁶⁸ Tot een hechte samenwerking van de christelijke partijen kwam het echter ook niet. De partijen trokken naar de verkiezingen van 1971 voornamelijk gescheiden op. Naast het gezamenlijke urgentieprogramma had elke partij haar eigen verkiezingsprogramma.

Electoraal rampspoed. De verkiezingen van 1971 en 1972

De verkiezingen voor 1971 waren gepland op 28 april. Terwijl vroeger de voorbereidingen voor de verkiezingen pas in het najaar op gang kwamen, werden de schermutselingen ditmaal al vóór de zomervakantie van 1970 geopend. Zo was de CHJO vastbesloten de vernieuwing niet door de vingers te laten glippen. Nu het politieke programma was vastgesteld, moest volgens de jongerenorganisatie een fractie worden samengesteld die in staat was de progressieve koers gestalte te geven. Met het oog hierop kondigde de CHJO een rapport aan over de werkwijze en de kwaliteit van de zittende fractie.⁶⁹

Op 20 juni 1970, ruim voordat begonnen zou worden met het opstellen van de kandidatenlijsten, koos de Unieraad de lijsttrekker voor de verkiezingen. Udink,

de minister voor Ontwikkelingshulp, kreeg met 34 van de 56 stemmen de voorkeur boven Kruisinga, de staatssecretaris van Sociale Zaken en Volksgezondheid.⁷⁰ De CHJO reageerde opgetogen. De jongerenorganisatie zag Udink als de verpersoonlijking van de nieuwe koers.⁷¹ Dit oordeel was echter meer gebaseerd op de portefeuille die Udink beheerde dan op diens persoon. Ontwikkelingssamenwerking mocht dan in progressieve kring een speerpunt zijn, dat betekende nog niet dat elke bewindsman voor Ontwikkelingssamenwerking ook automatisch progressief was.⁷²

Eind augustus 1970 sprak Udink zijn eerste redevoering uit als lijsttrekker voor een gehoor dat bestond uit de Unieraad en de Landelijke Bestuursraad van de CHJO. Hij hield een afgewogen pleidooi voor vernieuwing onder gelijktijdige handhaving van het gezag. Udink erkende dat veel van wat zich als gezag wilde laten gelden, vermolmd en inhoudsloos was. Hij wilde de vernieuwers echter niet kritiekloos omarmen, want onder hen bevonden zich volgens hem ook revolutionairen en anarchisten. Deze moesten volgens Udink worden opgespoord, ontmaskerd en bestreden.⁷³

De redevoering leverde Udink veel kritiek op en het image van een aanhanger van *law and order*. Het genuanceerde betoog, dat aansloot bij het meer traditionele christelijk-historische gedachtegoed, was niet wat de vooruitstrevende christelijk-historischen van hun kersverse lijsttrekker hadden verwacht. Vooral het begin van zijn redevoering, waarin hij Plato uitgebreid aanhaalde in diens waarschuwing voor de gevaren die de drift naar vrijheid opleverden voor de democratie en het gezag, viel niet in goede aarde.

In de media werd Udink in de reactionaire hoek gezet. Met behulp van een reclamebureau en een publicrelationsbureau, die sinds de partijvernieuwing onderdeel van de verkiezingscampagne waren, probeerde hij uit die hoek te komen. De adviseurs kozen hiervoor een aantal opmerkelijke vormen. Zo verscheen in een aantal dagbladen een trucagefoto van Udink met lange haren om te laten zien dat de lijsttrekker daar helemaal niets tegen had. Ook werd een bezoek van Udink met freule Wttewaall van Stoetwegen aan Amsterdam georganiseerd om met Damslapers te spreken.

In zijn memoires bekritiseerde Udink de campagnestrategie die volgens hem niet aansloot bij de gemiddelde CHU'er.⁷⁴ Wat had de Unie, vanuit electoraal oogpunt gezien, te zoeken in Amsterdam of bij langharige jongeren? Dat het publicrelationsbureau achteraf veel meer sympathie voor D'66 bleek te hebben dan voor de CHU verklaarde de gekozen strategie. Udinks analyse werd gedeeld door Tweede Kamerlid W. Scholten, die naast de innerlijke verdeeldheid van de Unie wees op de ingeschakelde deskundigen die onvoldoende op de hoogte waren van het christelijk-historische electoraat.⁷⁵

Hoewel binnen de CHJO menig wenkbrauw gefronst zal zijn bij het aanhoren van de redevoering van Udink, hielden de jongeren zich voorlopig op de vlakte tegenover de lijsttrekker. Wel was intussen het rapport verschenen over de kwaliteit van de zittende Kamerleden. Zij kregen daarin een dikke onvoldoende van de

jongerenorganisatie.⁷⁶ Vooral op de onderdelen creativiteit en initiatief presteerde de fractie volgens het rapport zwaar onder de maat. De boodschap van het rapport was helder. Slechts een enkel aftredend Kamerlid kwam voor herverkiezing in aanmerking.

Ook de commissie van wijze mannen onder leiding van Y. Scholten was niet tevreden over de prestaties van een aantal Kamerleden. Zij adviseerde het dagelijks bestuur drie aftredende Kamerleden niet herkiesbaar te stellen. In het advies dat het hoofdbestuur aan de kiesverenigingen zond, was hier echter weinig van terug te vinden. Slechts één aftredend Kamerlid stond niet op een direct verkiesbare plaats. Bijzonder vernieuwend was het advies ook niet. Voormalig voorzitter van de CHJO Huijsen – hij was in september 1970 afgetreden – stond op een gedeeld veertiende en vijftiende plaats, terwijl de CHU op dat moment twaalf afgevaardigden telde. De christelijk-historische vrouwen hadden meer reden om tevreden te zijn. Hun kandidaten E.A. Haars en N.C. de Ruiters stonden op verkiesbare plaatsen.⁷⁷

De Centrumgespreksgroep achtte het advies van het dagelijks bestuur veel te progressief. Begin januari 1971 stuurde ze aan de kiesverenigingen een advies met het oog op de komende groepsvergaderingen. Hierin stonden de vooruitstrevende kandidaten uiteraard lager en de behoudende kandidaten hoger, maar wat vooral aandacht trok was de expliciete afwijzing van Huijsen. De Centrumgespreksgroep achtte hem geen plaats waardig op de kandidatenlijst wegens ‘een gebrek (...) aan innerlijke beschaving.’⁷⁸ In een begeleidende brief wees J. Richter op de provocerende wijze waarop Huijsen het voorzitterschap van de CHJO zou hebben bekleed, op het ontbreken van politiek gevoel bij de voormalige voorzitter, op het gebrek aan tact, en op een gebrek aan capaciteiten. Volgens Richter lag Huijsen in brede lagen van de Unie slecht door zijn agressieve optreden.

Onuitgesproken in het advies van de Centrumgespreksgroep, maar niet onbesproken in de mondelinge contacten was de aantijging dat Huijsen homoseksueel zou zijn. De geruchten waren zo sterk dat er zelfs in een artikel in de *Haagse Post* aandacht aan werd besteed. Huijsen ontkende de aantijgingen: hij was echt ‘normaal’.⁷⁹ De verdachtmakingen misten hun uitwerking niet. Zo zou de voorzitter van de groepsvergadering van Zuid-Holland in zijn openingsrede gezegd hebben ‘dat wij geen personen die in opspraak zijn’ in de fractie moeten hebben.⁸⁰ De partijtop nam overigens duidelijk stelling tegen de lastercampagne. Udink en Tilanus jr. schaarden zich publiekelijk achter Huijsen.⁸¹

De uitslag van de groepsvergaderingen deed vermoeden dat de campagne van de Centrumgespreksgroep succesvol was geweest. Bijna alle progressieve kandidaten waren gezakt. Huijsen was op de zestiende plaats terechtgekomen en De Ruiters, de tweede vrouwelijke kandidaat, was van de gedeelde tiende en elfde plaats naar de vijftiende plek geduikeld. De conservatieve kandidaat G. van Leijenhorst was juist gestegen. Het is echter de vraag of het resultaat van de groepsvergaderingen als de uitkomst van een strijd tussen progressief en conservatief gezien mag worden. Volgens Van Spanning was de uitkomst eerder toe te schrijven aan de inspanningen voor regionale kandidaten.⁸² Hoe dit ook zij, de CHJO en de Centrumgespreksgroep

interpreteerden de uitkomst in ieder geval als een strijd tussen een vooruitstrevende en een behoudende koers.

De uitslag van de groepsvergaderingen leverde teleurgestelde reacties op. Begin februari 1971 schreef het hoofdbestuur van de Centrale een open brief aan het hoofdbestuur van de Unie waarin geconstateerd werd dat de CHU het blijkbaar niet nodig had geoordeeld de christelijk-historische vrouwen de hun toekomstige plaats toe te kennen.⁸³ De Centrale richtte zich nu vooral op een voorkeurstem voor hun kandidaten. Speciaal ontworpen raambiljetten met de tekst 'En de vrouw die kiest een vrouw (...) in de Tweede Kamer' onderstreepten dit.⁸⁴

Veel feller reageerde de CHJO op het in haar ogen onthutsende resultaat van de kandidaatstelling. Een progressieve koers werd met deze kandidaten een weinig geloofwaardige zaak. De ruk in conservatieve richting en de hetze tegen Huijsen waren voor de CHJO aanleiding om de relaties met de CHU, evenals de medewerking aan de verkiezingscampagne, op te schorten.⁸⁵ Ook de onvrede over de koers van Udink kwam nu naar buiten. In *Stakkato*, het blad van de CHJO, werd met afkeer gesproken over de verkiezingsrede 'Gaaf het verkeerd met Nederland?' waarmee Udink door het land trok. Volgens de jongeren haalde de lijsttrekker in die rede zijn stokpaardje over gezag en orde van stal. Ook de oproep van Udink aan de SGP en het GPV om zich aan te sluiten bij de samenwerking van ARP, CHU en KVP, schoot de jongeren in het verkeerde keelgat.⁸⁶

Op de eerstvolgende vergadering van de Landelijke Bestuursraad van de CHJO stond de relatie met de CHU centraal. Aan herstel van de relatie werd een aantal voorwaarden gesteld, waaronder de uitvoering van het urgentieprogramma naar letter en geest en voortzetting van de koers van december 1967 waarin toenaderingspogingen tot SGP en GPV in ieder geval niet pasten.⁸⁷ Twee bestuursleden, onder wie voorzitter F. Boersma, wilden de uitkomst van een intussen ingezette bemiddelingspoging van Kruisinga en Tilanus jr. niet afwachten. Zij legden hun bestuursfunctie neer en zegden hun lidmaatschap op. Ook de leden van het bestuur van het district Friesland wilden de bemiddelingspoging niet afwachten en namen afscheid van de CHU.⁸⁸ Het optreden van Kruisinga en Tilanus jr. had wel succes. Nadat het dagelijks bestuur duidelijk had gemaakt dat een kritische jongerenorganisatie binnen de CHU werd gewaardeerd, werden de relaties weer hersteld. Ook stond het dagelijks bestuur er open voor om Huijsen als nieuw lid voor te dragen.⁸⁹

De verkiezingen van 1971 verliepen rampzalig. Het aantal zetels zakte van twaalf naar tien. Ook de verkiezingsresultaten van de andere grote christelijke partijen vielen tegen. De KVP verloor zeven zetels en de ARP twee. De oorzaken van de nederlaag lagen voor de hand. De innerlijke verdeeldheid, de openlijk uitgevochten ruzies en de mislukte campagne strategie hadden veel kiezers ervan weerhouden hun stem op de CHU uit te brengen.⁹⁰ Ook Beernink mengde zich in de discussie. Hij liet de kans niet lopen om de CHJO een flinke veeg uit de pan te geven. Niet alleen had de jongerenorganisatie in het licht van het geringe ledenaantal een veel te grote invloed binnen de Unie, maar bovendien was haar invloed onder de jonge kiezers minimaal. Ook twijfelde Beernink aan het nut van de omvorming van

beginselpartij naar programpartij. Die had volgens hem weinig opgeleverd: 'Dat personen, die vroeger niet op de CHU stemden, dit op grond van het program thans wel hebben gedaan, meen ik te moeten betwijfelen. Ik heb er nog nooit een ontmoet.'⁹¹

Beernink zag ook dieperliggende oorzaken voor de verkiezingsnederlaag. Zo was daar de crisis in de Nederlandse Hervormde Kerk. De moderne theologie had een deel van de predikanten en het kerkvolk in haar greep gekregen. De hieruit voortgekomen 'vermaatschappelijking van het Evangelie' had ook onder de CHU aanhangers gevonden. Deze CHU'ers hadden nu de politieke consequentie uit hun nieuwe inzichten getrokken en waren overgestapt naar een linkse partij. Het vooruitstrevende programma van de CHU had deze overstap niet kunnen verhinderen. Wat Beernink vooral zorgen baarde, was dat de Unie door de ruk naar links de meer rechts staande CHU'ers van zich had vervreemd. Hij zag de toekomst van de CHU daarom somber in en hield er rekening mee dat er over een aantal jaren geen CHU meer zou bestaan.⁹²

De regeringspartijen ARP, CHU, KVP en VVD hadden na de verkiezingen de parlementaire meerderheid verloren. Een nieuwe meerderheid kon wel bereikt worden door de regeringscoalitie met de Democratisch-Socialisten '70 (DS'70) uit te breiden. DS'70 was een rechtse afsplitsing van de PVDa, voortgekomen uit onvrede met de invloed van Nieuw Links. Na langdurige formatiebesprekingen kwam uiteindelijk het kabinet-Biesheuvel tot stand. De deelname van DS'70 zorgde voor een parlementaire meerderheid. De CHU leverde twee ministers: Udink op Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening en C. van Veen op Onderwijs en Wetenschappen. Daarnaast was W. Scholten staatssecretaris op Financiën en Kruisinga staatssecretaris van Verkeer en Waterstaat. Het kabinet-Biesheuvel hield het maar iets langer dan een jaar vol. In juli 1972 boden de twee ministers van DS'70 hun ontslag aan na onenigheid over de voorgenomen bezuinigingen. Nadat voor 29 november 1972 verkiezingen waren uitgeschreven, werd het minderheidskabinet Biesheuvel II geformeerd, waarin ARP, CHU, KVP en VVD zonder DS'70 doorgingen.

De christelijk-historische voorbereidingen voor de verkiezingen toonden veel gelijkenis met die in 1971. De Unieraad adviseerde een kandidatenlijst waarop enkele progressieve kandidaten hoog waren geplaatst. Zo stond Huijsen op de vierde plek en De Ruiter op de zesde. Zij waren door tussentijdse opvolging al in het voorjaar van 1972 lid van de Kamer geworden. De aftredende Kamerleden De Boo en Kikkert kwamen niet op de advieslijst voor. Net als in 1971 kwam de Centrumgespreksgroep met een eigen advies. Op deze lijst werden Huijsen en De Ruiter geweerd, terwijl De Boo prominent op de vierde plaats was gezet. Volgens de Centrumgespreksgroep waren Huijsen en De Ruiter te links georiënteerd. Op de groepsvergaderingen duikelden de progressieve kandidaten net als een jaar eerder een aantal plaatsen. Op de definitieve kandidatenlijst stond Huijsen op de achtste plek en De Ruiter op de elfde.

De Centrale was ontstemd over de kandidatenlijst. Doordat Haars zich niet opnieuw verkiesbaar had gesteld, was de kans groot dat de CHU-fractie voor het eerst sinds 1922 geen vrouwelijk lid zou tellen. De Centrale besloot daarom een voorkeursactie voor De Ruiter te voeren.⁹³ De kandidatenlijst veroorzaakte ook binnen de CHJO teleurstelling. Ook de weigering van de Unieraad om vóór de verkiezingen, samen met ARP en KVP, met de progressieve drie overleg te voeren over een regeerakkoord op hoofdlijnen, viel slecht. De jongerenorganisatie besloot daarom niet alleen een voorkeursactie te voeren voor Huijsen, maar ook om haar vertegenwoordigers uit het bestuur en de Unieraad terug te trekken.⁹⁴

De verkiezingsuitslag van 1972 betekende een nieuwe slag voor de CHU. Het aantal zetels zakte van tien naar zeven. Binnen vijf jaar was de Unie bijna gehalveerd. De kiezers verlieten massaal de partij. Een duidelijke lijn was in het verlies niet te herkennen. De CHU verloor overal kiezers. In tabel 11.1 is bijvoorbeeld te zien dat de partij zowel steun verloor onder praktiserende als niet-praktiserende hervormde kiezers. Wel liep de steun onder niet-praktiserende hervormde kiezers sneller terug dan onder praktiserende hervormde kiezers. De slinkende aanhang onder de praktiserende kiezers laat zien dat de relatie tussen geloof en stembiljet steeds minder vanzelfsprekend werd. Een ontwikkeling die niet in de tabel tot uitdrukking komt, maar die even zorgwekkend was voor de Unie, was dat de groep praktiserende hervormden ook steeds kleiner werd. Het aantal trouwe kerkgangers nam af en onder die trouwe aanhang nam de steun voor de CHU ook af.

Tabel 11.1 Stemgedrag praktiserende en niet-praktiserende Nederlands-hervormde kiezers 1967-1972, in %.

	1967	1971	1972
CHU-stemmers onder praktiserende hervormden	54	50	44
CHU-stemmers onder niet-praktiserende hervormden	14	11	8

Bron: De Bruyn e.a. (red.), *De Nederlandse kiezer '72*, 32.

Het electorale verlies had beperkte invloed op het profiel van de achtergebleven CHU-kiezers. Tabel 11.2 laat zien dat, net als in de jaren vijftig, religie en principe nog steeds de dominante stemmotieven waren. Wel is een toename te constateren van traditie als stemmotief. Blijkbaar bleven de gewoontekiezers meer dan gemiddeld trouw aan de Unie.

Tabel 11.2 Stemmotieven per partij 1972, in %.

	Kl. links	PVDA	D'66	KVP	ARP	CHU	DS '70	VVD	Kl. rechts	BP
Belangen	14	38	2	2	—	3	4	11	—	10
Religie	2	0	—	30	40	40	2	—	44	—
Traditie	—	7	4	16	8	23	—	5	1	5
Partijbinding	8	7	23	7	9	6	7	15	6	5
Principe	14	6	23	9	15	8	7	14	21	—
Programma	20	8	14	4	3	3	11	21	7	10
Issues	11	2	—	0	—	1	13	5	—	—
Omvang	—	0	—	—	—	—	—	—	—	—
Macht	3	4	2	1	2	—	2	0	—	—
Personen	4	3	6	3	9	4	15	4	3	33
Andere partij	6	3	2	1	0	3	—	2	1	10
Imitatie	2	0	2	1	—	—	—	2	3	—
Media & Camp	—	0	2	—	—	—	—	—	1	—
Partij positief	10	9	10	14	14	6	30	15	1	5
Beste partij	10	10	10	10	6	—	4	7	3	19
Overige	0	2	—	2	—	4	—	0	3	5
N =	125	338	52	209	129	73	46	205	70	21

Bron: Van Holsteyn, *Het woord is aan de kiezer*, 152.

Waar een percentage van 0% is vermeld, gaat het om een percentage kleiner dan 1%; een streepje (—) duidt erop, dat de reden in het geheel niet is gegeven. Camp = campagne.

Tot klein links worden CPN, PSP en PPR gerekend; tot klein rechts behoren SGP en GPV en RKPn.

Een belangwekkende vraag is of er een relatie bestond tussen het electorale verlies en de partijvernieuwing. Wat betekende partijvernieuwing eigenlijk voor de gewone leden en kiezers? Of bleef de vernieuwing beperkt tot het nationale niveau? Om deze vragen te kunnen beantwoorden, wenden we de blik naar Delft.

Partijvernieuwing aan de basis. De CHU in Delft

Ook lokaal moest de CHU een partij worden. Het toeval wilde dat de toekomstige voorzitter van de CHU, Huijsen, in Delft woonachtig was. Het lag voor de hand dat deze uitgesproken voorstander van vernieuwing daar het voortouw zou nemen. De eerste activiteiten van Huijsen binnen de afdeling Delft dateren uit begin 1966 toen hij als kandidaat-raadslid werd genoemd. In oktober 1966 koos de afdeling Delft hem tot voorzitter.⁹⁵

Aanvankelijk bleef de gewone gang van zaken na de verkiezing van Huijsen gehandhaafd. Bij de jaarvergadering werd naast de redevoering de gebruikelijke verloting gehouden en een kleurenfilm over het Koninklijk Huis of over Zuid-Afrika vertoond. Dat veranderde na de buitengewone Algemene Vergadering van december 1967 waar het groene licht voor de partijvernieuwing werd gegeven. Op 10 januari 1968 stuurde Huijsen samen met secretaris A. Zoutewelle een brief aan de leden van de afdeling waarin zij ingingen op de reorganisatie van de Unie, de verbetering van de kadervorming en de invoering van een landelijke ledenadministratie.⁹⁶ De brief sloot af met de aankondiging dat ook de afdeling Delft aan de partijvernieuwing wilde meewerken.

In 1968 en 1969 trof het bestuur, met Huijsen als drijvende kracht, een reeks maatregelen om de lokale vernieuwing gestalte te geven. Zo hield de gemeenteraadsfractie voortaan een maandelijks spreekuur waar iedere burger welkom was om zijn problemen aan de christelijk-historische raadsleden voor te leggen.⁹⁷ Daarnaast wilde Huijsen dat de afdelingsbijeenkomsten een serieuzer karakter zouden krijgen. Hij wilde af van de verlotingen en filmvertoningen. De secretaris was het echter niet met hem eens. Het was juist de gezellige noot die er, volgens hem, voor zorgde dat de opkomst doorgaans hoog was. In 1968 kreeg de secretaris nog zijn zin, maar na zijn vertrek verdween het amusement uit de afdeling.⁹⁸

Een andere vernieuwing was de oprichting van een politiek café. Op initiatief van de CHU deden alle grote partijen aan dit experiment mee. Het doel was een podium te bieden voor open en vrije discussies over politiek. Daarmee moest de participatie van de Delftse bevolking worden gestimuleerd.⁹⁹ In 1968 organiseerde het politiek café acht bijeenkomsten. De thema's betroffen onder andere de Amerikaanse presidentsverkiezingen, de gemeentebegroting, de NAVO en het universitair onderwijs.

In 1969 organiseerde de afdeling Delft een zogenaamde 'C.H.U.-Wens-In'. Dit was een bijeenkomst waarin de bevolking, het verenigingsleven, de vakbonden en de kerken hun ideeën en wensen ten aanzien van het Delftse leefklimaat konden inbrengen. Het afdelingsbestuur en de gemeenteraadsfractie konden daar dan in hun beleid rekening mee houden.¹⁰⁰ Een jaar later werd de vorming van zogenaamde gespreksgroepen in de wijken aangekondigd. Het was de bedoeling dat in een huiskamersfeer politieke problemen werden besproken.¹⁰¹

De respons op de initiatieven van het bestuur was wisselend, maar meestal teleurstellend. Het politiek café was daarentegen een succes. De belangstelling was steeds groot. In 1970 kwam er echter de klad in doordat het organisatiecomité geen nieuwe leden wist te vinden, de interesse van de partijen verflauwde en de gemeente geen subsidie wenste te verstrekken.¹⁰² De 'C.H.U.-Wens-In' was direct vanaf de start een mislukking. Bij de eerste bijeenkomst was slechts een tiental bezoekers aanwezig.¹⁰³

Ook voor de meer traditionele activiteiten nam de belangstelling van de leden van de afdeling Delft snel af. Op een bijeenkomst voor de raadsverkiezingen van 1970 trad Krusinga op voor ongeveer zestig personen. Veertig van hen waren

afkomstig van de drie confessionele partijen en de andere twintig werden omschreven als kabouters en andere alternatievelingen. Een bijeenkomst met Kamerlid W. Scholten trok slechts zes CHU'ers.¹⁰⁴ Ook lijsttrekker Udink kon geen potten breken bij de leden. Op 24 april 1971, vier dagen voor de verkiezingsdag, trad hij op voor slechts 50 bezoekers onder wie nauwelijks leden van de CHU.¹⁰⁵ Ook gewone vergaderingen werden steeds slechter bezocht. Zo werd in het jaarverslag over 1971 geconstateerd dat geen enkel lid van de afdeling Delft een vergadering van de Kamerkring of de Statenkring had bezocht.¹⁰⁶

De belangstelling van de leden liep zo snel terug dat het bestuur in 1974 zelfs de handdoek in de ring wilde werpen. Op het verzoek van de Statenkring om voor de verkiezingen voor de Provinciale Staten een verkiezingsavond te organiseren, reageerde de secretaris negatief:

Het lijkt ons, gezien de ervaringen volkomen zinloos een verkiezingsavond te organiseren. Dit geldt niet voor dit geval in het bijzonder, maar dit geldt in het algemeen. Was het in het verleden zo, dat de leden naar zo'n avond kwamen, sedert enige jaren is dat allang niet meer het geval. In het gunstigste geval komen er wat leden en belangstellenden, waarvan de laatsten vooral uit oppositie-groeperingen bestaan, welke door hun optreden op 'onze' avond in de redactionele kolommen wellicht worden vermeld, maar hetgeen de spreker heeft gezegd komt dan veel minder over.

Hierbij gaan wij even uit van de omstandigheid dat er inderdaad pers verschijnt: dit was in de afgelopen periode van ca. 2 jaar niet meer het geval in Delft.¹⁰⁷

Binnen enkele jaren was de afdeling Delft van de CHU sterk verlopen. De leden kwamen niet meer opdagen en ook de lokale pers toonde geen belangstelling meer. Het aantal leden daalde van rond de 250 in de eerste helft van de jaren zestig tot ongeveer 150 aan het einde van de jaren zestig en tot 130 in 1972. De daling was overigens niet alleen toe te schrijven aan de koers die het bestuur van de afdeling was ingeslagen. De contributieverhoging die de CHU met ingang van 1968 landelijk had doorgevoerd, leidde in Delft tot enkele tientallen bedankjes. Dit neemt niet weg dat er ook kanttekeningen kunnen worden gezet bij de partijvernieuwing zoals die in Delft gestalte kreeg. Allereerst valt bijvoorbeeld op dat de meeste vernieuwingen op het publiek waren gericht en niet op de leden. Het bestuur probeerde over de hoofden van de leden de participatie van de bevolking te vergroten. Dat zal de betrokkenheid van de leden niet hebben vergroot. Ook kan de vraag gesteld worden of de leden niet wegbleven omdat de sfeer van de vergaderingen steeds serieuzer werd. Het bestuur had vermoedelijk niet in de gaten dat de gezellige noot al decennialang de kurk was waarop het partijleven dreef. De meeste leden kwamen niet voor politieke redevoeringen, maar voor de sfeer. Voor een gezellig samenzijn met de andere leden, die ze vaak al kenden uit de kerk of uit het hervormde verenigingsleven.

Op de buitengewone Algemene Vergadering van december 1967 had het dagelijks bestuur ook de opdracht gekregen om de gesprekken met ARP en KVP voort te zetten en te streven naar een samenwerkingsverband. Ook in Delft waren intussen gesprekken op gang gekomen. Daarbij ging het vooral om het overleg met de KVP. De CHU en de ARP kwamen immers al sinds het einde van de jaren vijftig met een gemeenschappelijke lijst bij de verkiezingen uit en traden in de gemeenteraad met een gezamenlijke fractie op.

Begin 1966 nam de afdeling Delft van de KVP het initiatief om te komen tot een gemeenschappelijke fractie in de gemeenteraad. De besturen van CHU en ARP reageerden positief. Ook zij waren van mening dat een gescheiden optrekken van de christenen op politiek terrein afbreuk deed aan de overtuigingskracht van het Evangelie.¹⁰⁸ Na deze intentieverklaring bleef het echter stil. Twee jaar later werd de draad weer opgepakt toen fractievoorzitter Kok van de CHU voor de leden van de afdeling Delft van de CHU sprak over de christelijke partijvorming. In het licht van de ontwikkelingen binnen de katholieke kerk verklaarde hij zich volmondig voorstander van een nauwe samenwerking tussen ARP, CHU en KVP. Voor de minder enthousiaste leden had hij een onplezierige boodschap:

Wie er uit wil, moet in 's hemelsnaam maar gaan. Dat komt alleen de duidelijkheid maar ten goede. Ouderen onder ons zullen het wellicht wat moeilijk vinden om samen te gaan werken met de katholieken. Maar ik wil er wel op wijzen, dat we ons niet de weelde kunnen permitteren gescheiden op te trekken tegen het socialisme, liberalisme, humanisme enz.¹⁰⁹

In september 1968 vond een eerste ontmoeting plaats van het dagelijks bestuur van de ARP, van de CHU en van de KVP om over plaatselijke samenwerking te spreken. Op een tweede vergadering werd besloten een werkcommissie in te stellen, welke tot taak kreeg een gemeenschappelijk gemeenteprogramma te ontwerpen.¹¹⁰ In december kwam deze Delftse werkgroep van 'negen' – drie afgevaardigden van elke partij – voor het eerst bijeen. Het interim-rapport van de 'Groep van Achttien' werd als basisdocument gebruikt voor de bijeenkomsten.¹¹¹

In oktober 1969 was het gezamenlijke gemeenteprogramma gereed. Een jaar later voerden de drie partijen op basis van dit programma een grotendeels gemeenschappelijke verkiezingscampagne voor de gemeenteraad. Wel diende de KVP een eigen kandidatenlijst in, net als het samenwerkingsverband van ARP en CHU.¹¹² Twee jaar later werden enkele gezamenlijke studiegroepen opgericht die zich bezighielden met onderwerpen als ruimtelijke ordening, gemeentelijke politiek en de toekomst van de politieke partijen.¹¹³ Eind 1971 was de afdeling Delft van de CHU feitelijk gereed voor eenwording met de plaatselijke afdelingen van de ARP en de KVP. Doordat de ontwikkelingen op landelijk niveau veel trager verliepen, moest de afdeling Delft echter pas op de plaats maken. Volgens het bestuur ontstond daardoor een zekere gelatenheid. Veel leden verwachtten van een fusie een nieuwe impuls voor het partijleven.¹¹⁴

De vernieuwingsbewegingen op kerkelijk en politiek gebied hadden een grote impact op de CHU. Het christelijk geïnspireerd activisme, gebaseerd op de actualiteit, bracht veel traditionele leerstukken aan het wankelen. Vergelijkbare ontwikkelingen binnen de ARP en de KVP, de opkomst van D'66 en de Boerenpartij, en de verrassende verkiezingsuitslag van 1967 deden de opvatting postvatten dat onomkeerbare ontwikkelingen in gang waren gezet. Daartoe behoorde een vergaande samenwerking met ARP en KVP en de omvorming van de CHU tot een beginselpartij met een politiek programma. De actieve jongerenorganisatie spoorde de partijtop daarbij steeds aan. Hierbij moet overigens wel worden aangetekend dat de partijtop zich ook graag liet aansporen. De vooruitstrevende CHU'ers kregen immers ruimschoots de gelegenheid om in allerlei commissies en in de pers hun opvattingen uit te dragen.

De partijvernieuwing riep ook tegenkrachten op. Vooral onder orthodoxe CHU'ers vond de ethiek als grondslag voor een praktisch beleefd christendom, weinig ingang. De conservatieve oppositie organiseerde zich in de Centrumspregsgroep. De krachtmeting tussen vooruitstrevende en conservatieve CHU'ers vond plaats rond de vaststelling van het beginselprogramma, het politieke programma en het opstellen van de kandidatenlijsten. De strijd rond het beginselprogramma eindigde onbeslist, maar het politieke programma mag als een overwinning voor de vernieuwers worden beschouwd.

Het opstellen van de kandidatenlijsten voor de verkiezingen van 1971 en 1972 leverde heftige conflicten op, waarbij stoten onder de gordel niet werden geschuwd. De uitkomst leidde beide malen tot een nederlaag voor de vooruitstrevende CHU'ers. Ondanks het rumoer dat de vernieuwers en de conservatieven veroorzaakten, leek de uitkomst van de kandidaatstelling echter eerder bepaald door de lobby's voor regionale kandidaten dan door een strijd tussen vernieuwing en behoud.

De partijvernieuwing vond op lokaal niveau weinig weerklank, zoals in Delft duidelijk bleek. De meer serieuze benadering van politiek leidde tot dalende ledenaantallen en een sterk teruglopende belangstelling voor vergaderingen en andere activiteiten onder de overgebleven leden. Een groot deel van de vernieuwing was bovendien over de hoofden van de leden gericht op het publiek. Het bleek daarbij vooral te gaan om het verhogen van de participatie van de burger bij de politiek en niet om het betrekken van de leden.

Hoewel de weerklank van vernieuwers en conservatieven onder de leden wel eens kleiner kan zijn geweest dan wordt aangenomen, werden de nationale partijorganen en de pers wel beheerst door de strijd tussen deze groepen. De partijtop bevond zich daarbij in een onmogelijke positie. Partij kiezen voor een van de groepen zou tot een leegloop aan de andere zijde kunnen leiden. Maar ook een poging om de kool en de geit te sparen door een middenpositie in te nemen hielp weinig. Conflicten met de jongeren bleven niet uit, terwijl de kiezers aan alle kanten verdwenen.